

A fenntartható fejlődés ökoturisztikai aspektusai Magyarországon

Szerző: dr. Michalkó Gábor¹

1. Bevezető

Az Egyesült Nemzetek Szervezete kezdeményezésére a nemzetközi idegenforgalmi szakma 2002-t az Ökoturizmus és a Hegyvidékek Nemzetközi Évének nyilvánította. Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetében folyó „A turizmus humánökológiája” c. kutatási program kereteiben végzett vizsgálatunk az ökoturizmussal kapcsolatos széles körű szakirodalom témaspecifikus elemzése mellett az összes magyarországi nemzeti park igazgatójához eljuttatott kérdőív válaszainak feldolgozására épül.

A tanulmány abból a szakértői megfigyelésből indul ki, hogy Magyarországon a természetvédelem eredményes szervezeti kiépülése (1996. évi LIII. Tv.) és a turizmus gazdaságélénkítő hatásának (Széchenyi-Terv, Nemzeti Fejlesztési Terv), területfejlesztő szerepének (1996. évi XXI. Tv.) ismertsége, valamint elismertsége ellenére nincsenek meg az ökoturizmus sikeres működésének piaci feltételei. Ha úgy tetszik, a hazai ökoturizmus egy olyan természet(környezet)filozófiailag körülbástyázott lózung, amelyet előszeretettel jelenítenek meg a legkülönbözőbb szintű fejlesztési koncepciókban, programokban, de a gazdag nemzetközi szakirodalomban bemutatott elméleti keretek adaptálásának, a hazai viszonyokhoz való praxis-orientált illesztésének hiányában a megfelelő minőségű kínálat kialakítása máig gyermekcipőben jár. Ennek következtében a keresletet alacsony hatékonysággal sikerül beföldön realizálódó ökoturisztikai utazásokra motiválni. Magyarországon az ökoturizmussal kapcsolatban mind a mai napig oly mértékű fogalmi zűrzavart észlelhetünk, amely a többi, vele kapcsolatban álló turisztikai termék fejlesztését is gátolhatja.

Az ökoturizmus vonatkozásában felmerülő kérdések megítélését illetően kétfajta szemlélettel lehet találkozni: a radikálisan elkötelezettel és a mélységesen szkeptikussal. Előbbi hazánk természeti értékeinek potenciális idegenforgalmi vonzerőként való túlzó fetisizálása, utóbbit a jelenlegi keresletből kiinduló rideg elutasítás jellemzi. A kérdés tudományos igényű megközelítésével nem a két álláspont közötti kényelmes pozíció elfoglalására kívánunk törekedni, hanem az elméleti alapok továbbszélesítésével, az empirikus tapasztalatok értékelésével igyekszünk objektív állásfoglalást közreadni.

2. A turizmus fenntarthatósága

Az ENSZ megbízásából működő, Gro Harlem Brundtland, norvég miniszterelnök asszony által vezetett bizottság

¹ A szerző az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet tudományos főmunkatársa.

(World Commission on Environment and Development) 1987-ben kiadott „Közös jövőnk” című jelentésében megfogalmazott fenntartható fejlődés elve mára nemcsak a tudományos gondolkodásban, hanem a mindennapi közbeszédben is tetten érhető. Az 1992-es Riói Konferenciához kapcsolódó „Agenda 21 az utazás és turizmus iparágáról” elnevezésű program (WTTC-WTO-EC 1996) lehetőséget teremtett a fenntartható fejlődés idegenforgalmi értelmezésének és gyakorlati megvalósíthatóságának megteremtésére.

A turizmus fenntarthatósága kettős: úgy kell garantálni a vonzerők utódaink számára történő megőrzését, hogy közben biztosítjuk a turizmusba investáló vállalkozók tőkéjének megtérülését, cégük eredményeinek javulását. A fenntartható turizmusnak hosszú távon ökológiailag elviselhetőnek, gazdaságilag kivitelezhetőnek, etikai és szociális szempontból a helyi lakosságra nézve méltányosnak kell lennie (Tempel 1999). Természetesen, ami fenntarthatónak tűnik az egyik nézőpontból, kevésbé az a másiktól. Ezt az ellentmondást az ökoturizmus éppen azzal kívánja feloldani, hogy olyan turisztikai terméket képvisel, ami a vállalkozók tőkebevonását a természeti és a vele szimbiózisban élő kulturális értékek megőrzését célzó turisztikai tevékenység érdekében hasznosítja.

A turizmus napjainkban tapasztalható globalizálódásának (Michalkó-Vizi 2001) egyik következménye, hogy az élménykeresésben részt vevő turisták olyan, elsősorban a fejlődő világhoz tartozó vagy gazdaságilag kevésbé fejlett régiókba is eljutnak, amelyek vonzerejüket érintetlenségüknek köszönhetik. Ezen térségek gazdasági érdeke azt kívánja, hogy a turizmus szerepét az állami (önkormányzati) bevételeket biztosító források között a lehető legextenzívebb módon növeljék, ugyanakkor idegenforgalmi értékeik védelmének szükségességét se hagyják figyelmen kívül. Ez a kompromisszum azonban nem minden esetben hozható meg, bizonyos szegénységi szint alatt a fenntarthatóság megfizethetetlen luxussá válik (Cater 1994). Napjainkra kirajzolódott, hogy a fenntarthatóság kérdése a turizmusban sokkal bonyolultabb (idő- és térbelileg egyaránt értelmezendő) probléma, mintsem hogy elég lenne az általános elvek és a hozzájuk kapcsolódó operatív javaslatok (WTO 1998) betartásával a nemzetközi szervezetek ajánlásainak vakon megfelelni. Prosser (1994) arra is rámutat, hogy a fenntarthatóság érvényre jutásához a turizmus rendszerének fontosabb szegmenseiben elengedhetetlen az egyén és a társadalom viselkedési szokásainak megváltoztatása. Ez a kereslet oldalá-

ról a fogyasztói magatartásban megjelenő környezettel kapcsolatos felelősséget, érzékenységet és tudatosságot kíván, amelyet leginkább a helyi lakosság tarthat kontroll alatt. A célállomások gazdáinak (legtöbbször a települések önkormányzatainak) a kiaknázó felfogásról a fenntarthatóságot támogató, intézkedésekben is megjelenő értékrendre kell áttérniük, amely a politikai hatalom birtoklásának egy-egy ciklusához viszonyítva hosszabb távú előretekintést igényel. A fenntarthatóság számára a szolgáltatásokat jelentő harmadik fél önkorlátozása képezi a legnagyobb kihívást, mivel a turizmus ezen szegmensének elsődleges érdeke a növekedés, amit a kihasználtság fokozása révén beruházásaik mielőbbi megtérülésével és piaci részesedésük kiszélesítésével érhetnek el. Ennek érdekében – a marketing eszközeire építve – a piac meglévő igényein túlmenően agresszív kezdeményezőivé válnak új és új úti célok, költségosztónzó helyek felkutatásának. A kívánt eredmények realizálásában igen fontos szerepet játszik a környezettudatos oktatás, különös tekintettel az állandó lakóhelyen kívüli, természetközeli képzés (Aronsson–Sandell 1999), ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk az együttműködésre építő turizmustervezésről sem (Timothy 1998).

3. Az ökoturizmus értelmezésének nehézségei

A World Tourism Organisation 1999-ben Santiagóban megtartott 13. közgyűlésén elfogadásra került „A turizmus globális etikai kódexe” című dokumentum (WTO 2002a) 3. cikkelye a turizmust a fenntartható fejlődés tényezőjeként aposztrofálja. Hangsúlyozzák, hogy a természeti környezet védelmének végső soron a gazdasági növekedést kell szolgálnia, a turisztikai fejlesztések során fontos törekedni a hulladéktermelés minimalizálására, a víz- és energiatakarékosságra, célszerű kísérletet tenni a szünidők és szabadságok kevésbé koncentrált eloszlására, a turisztikai tevékenység tervezésével pedig a természeti örökség védelmére szükséges összpontosítani. Ugyanezen cikkely arra is rámutat, hogy a fenntartható fejlődés elvei leginkább a természeti turizmus és az ökoturizmus révén valósulhatnak meg.

A két fogalom között meglévő kapcsolatot a WTO (2002b) abban látja, hogy mindkettőben elsődleges motivációt jelent a természet megfigyelése és értékelése, azonban az ökoturizmus kiegészül a természetes területeken megjelenő hagyományos kultúrák iránti érdeklődéssel is. Fontos kiemelni az ökoturizmus azon sajátosságát is, hogy benne – a többi turisztikai termékkel összehasonlítva – kisebb csoportok vesznek részt, és az élmény oktató jellegű magyarázata mellett jelentős szerepet játszik annak tudatos értelmezése is. Egy közelmúltban Németországban végzett vizsgálat is elválasztotta egymástól a természeti és az ökoturizmust (Sulyok 2002). Előbbi középpontjában azokat a természethez kapcsolódó tevékenysége-

ket találjuk, amelyek jellemző színhelyeit a védett területek képviselik, utóbbi a negatív környezeti, társadalmi és kulturális hatások tevőleges minimalizálására fókuszál.

Az ökoturizmus definiálásával kapcsolatban mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalom felhívja a figyelmet az értelmezés körüli bizonytalanságokra. Cater (1994) egyenesen azt a kérdést fogalmazza meg: az ökoturizmust terméknek vagy elvnek kell tekintenünk? Válaszában a szerző arra mutat rá, hogy ha az ökoturizmust terméként feltételezve egy erőforrásra alapozott iparágként kezeljük, és a természeti erőforrásokat a tőkeállománnyal, a bioszféra éves termelését a kamattal azonosítjuk, akkor az üzleti sikerek elérése során a tőkeállomány megbontása nélküli kamatfelhasználásra kell törekedni. Amikor a „megőrizve fejlődni” elvét tartjuk szem előtt, a turizmus ökológiai megalapozottságára koncentrálnunk.

Az utazási irodák – a piac érzékenységre apellálva – az ökoturizmust gyakran marketingfogásnak tekintik, ezért „öko” jelzővel ellátva értékesítenek pusztán természetközeli élményeket is (ökoszafari, ökokirándulás, ökovakáció). Tasnádi (1997) az ökoturizmust a szelíd és zöld turizmussal szinonim fogalomként kezeli, ugyanakkor rámutat arra, hogy a turizmus ezen szegmenseit – tévesen – gyakran „bakancsos” vagy „hátizsákos” turizmusként tekintik. Sulyok (2001:18) a WTO és az UNEP (United Nations Environment Programme) dokumentumaira hivatkozva kiemeli: „Az ökoturizmus számos formát ölthet, hiszen több turisztikai termékhez kapcsolódik”.

Látható, hogy az ökoturizmusnak a magyarországi turizmuselmélet fogalmi rendszerébe való beillesztése a vitatott kérdések közé sorolható. Véleményünk szerint az ökoturizmus egy meglehetősen karakterisztikus, mással (természetjárás, lovas turizmus, falusi turizmus) nem összevetéshető turisztikai termék, amely jól elhelyezhető a bevett turizmusfajták (hivatás és szabadidős) és formák (tömeg és alternatív) rendszerébe. Azt, hogy valamely ökoturizmusnak titulált program valóban megfelel-e az elvárható kritériumoknak, egy, az ökoturizmus monitoringját lehetővé tevő konzisztens értékelési keretrendszer kidolgozása biztosíthatja (Wood 2003). Ebben számos tényező mellett arra is választ kell kapni, hogy az ökoturizmus mint sajátos természetvédelmi mechanizmus, gazdaságfejlesztő eszköz és a helyi kulturális, társadalmi szükségleteknek megfelelő fejlesztési folyamat hogyan módosítja a társadalmi végeredményt, azaz a helybéliek jólétét. A néprajztudomány ökoturizmussal foglalkozó egyik képviselője (Gráfik 2000) éppen arra keresi a választ, hogy a városiasodásnak a helyi kulturális tradíciókra gyakorolt hatásai ellen eredményesen fellépő, a tájjal, a mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos ismeretekkel bíró, a népművészeti teljesítményt, a paraszti folklórt őrző falusi lakosság miként válhat a település érintetlen környezetét felkereső turisták élményszerzésének részesévé, és ez hogyan hathat az ő lokális identitásukra, jövedelemszerző lehetőségeikre.

Az ökoturizmus megértését nagymértékben elősegítheti, ha sikerül meghatározni azokat a turisztikai tevékenységeket, amelyeket a célállomáson tartózkodó vendégek szabadidős magatartását jellemzik. Az ökoturisták Weaver-féle tipizálásából kiindulva (Polgár 2002) megállapítható, hogy illúzió egységes ökoturisztikai tevékenységről beszélni. A Weaver által „soft”, „hard” és „structured” ökoturistának nevezett kategóriákba soroltak esetében megfigyelhetjük a résztvevők autentikustól távol eső szuvenírek vásárlásával összekapcsolt természetjárását, fanatikusok több mint 20 kilométert megtevő, nem ritkán a természetben végzett önkéntes munkával párosuló túrázását, és a szolidabb kirándulást, állatmegfigyelést, a természeti környezet épségének megőrzését választó, ugyanakkor a szállás és ellátás kényelméről lemondani nem tudó turistákat. Egy olaszországi utazásszervezők körében végzett vizsgálat (WTO 2002b) megállapítása szerint a természeti és a kulturális örökség felfedezése jelenti a tour operátorok által a turistáknak leggyakrabban (75%) ajánlott ökoturisztikai tevékenységet, ezt a növény- és (72,5%) állatvilág (67,5%) megfigyelése, a jó levegőn tett kirándulások (67,5%), majd a természetvédelmi területek felkeresése (65%) követi. Az utazásszervezők az „öko” ajánlataik között szerepeltetik a más kultúrák felfedezését, a trekkinget, a szafarit, a tanfolyamokat, a tudományos kutatást és az égbolt egyes jelenségeinek megfigyelését is.

Az Észak-Amerikában működő, Latin-Amerikába ökotúrákat indító utazásszervezők között folytatott kérdőíves felmérés (Horváth 1997) alkalmával a megkérdezettek válaszaiból négyfajta ökotúra-típus rajzolódott ki: állatvilág megfigyelése (74%), természetjárás (68%), kulturális-etnikai jellegű ökoprogram (59%) és a történelemhez, régészethez kötődő utazások (53%). Figyelemre méltó, hogy mind az olasz, mind az amerikai vizsgálat – igaz, alacsony részesedési mutató mellett – külön említi a munka-jellegű ökotúrákat (a természetvédelem érdekében folytatott önkéntes munka formájában). Németországban is ritka a „kristálytisza” ökoturisztikai tevékenység: azoknál a megkérdezetteknel, akik az utazási döntéseik során a természeti környezet, az állat- és növényvilág megfigyelését fontos szempontnak tartották, az ökoturizmus az esetek felében más tevékenységgel kombinálva jelentkezett (Sulyok 2002). Magyarországon az Aggteleki Nemzeti Park sikeresen működő, 21 állomáshelyből álló jósvafői falusétája tekinthető az ökoturisztikai tevékenységek egyfajta archeotípusának, amellyel a hagyományos barlangtúrák mellett a település és környékének természeti, építészeti értékeinek, a hagyományos gazdálkodás megmaradt elemeinek bemutatására koncentráló alternatív ökoturisztikai programlehetőséget teremtettek (Tolnay 2002, WTO 2002c).

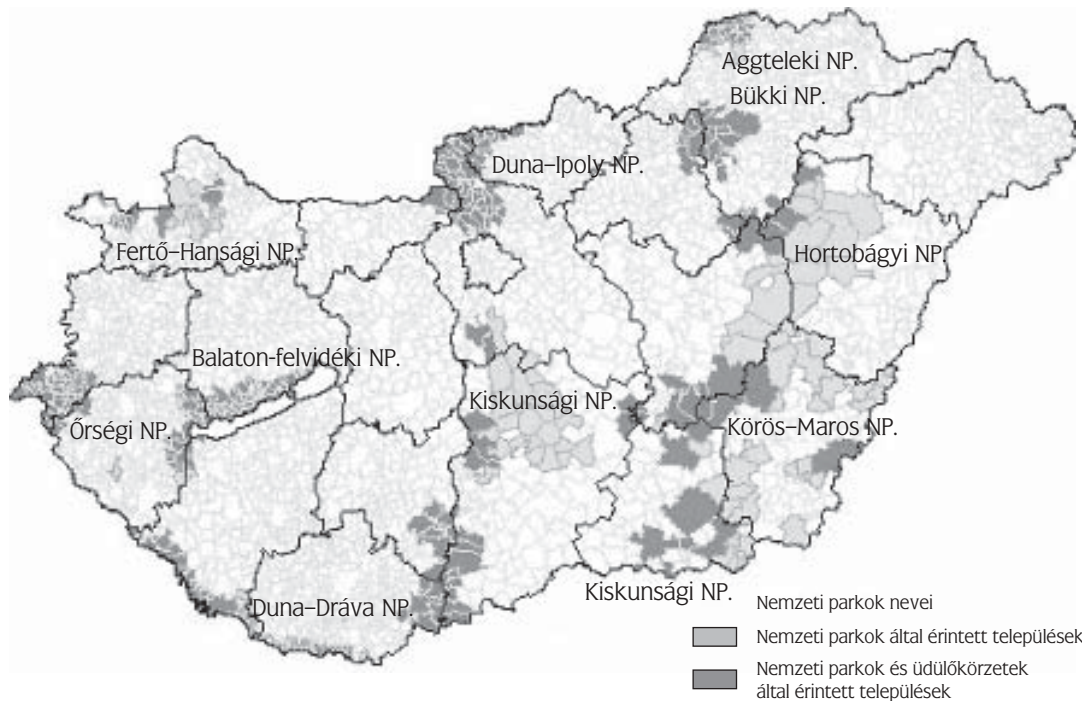
Számos, az ökoturizmus potenciális piacával foglalkozó kutatás mutatott rá arra, hogy a vizsgált termék iránt az utazási irodák napi gyakorlatában rendkívül alacsony érdek-

lődés tapasztalható. Míg a németországi utazási irodák 6-8 százaléka kínál ökoturisztikai utazásokat, addig az eladott csomagtúrákban az ökoturizmus részesedése 1% alatt marad (Sulyok 2002). Ezt erősíti meg a WTO szakértői is, akik az összes eladott package mindössze 1%-ára teszik az ökoturisztikai vonatkozású programokat, miközben hangsúlyozzák, hogy egy dinamikusan növekvő szegmensről van szó (Polgár 2002). Horváth (1997) az amerikai ökoturizmusról írt tanulmányában éretlennek és passzívnak minősíti a kontinensnyi és a kínálat terén komoly hagyományokkal rendelkező ország keresletét, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a jövő az aktívabb ökotúrákban rejlik. Egy Magyarországon készített nem reprezentatív vizsgálat (Eszes 2002) eredménye szerint – kevés kivételtől eltekintve – az interneten megjelent kínálatukban az ökoturizmust is feltüntető irodák árualapjában valójában nem szerepelnek önálló elemként az ökotúrák, sokkal inkább a programokba épülnek be az öko-jellegű kirándulások.

4. A magyarországi nemzeti parkok turizmusorientált tevékenysége

A természetvédelmi szakemberek már az első magyarországi nemzeti park kialakításakor figyelemmel voltak a védendő értékek bemutatásának társadalmi szükségességére. Felismerték, hogy a megóvás egyik nemzetközi tapasztalatok szerint is járható útja, ha a táj teherbíró-képességét tekintetbe véve (amelynek számszerűsítésre törekvő meghatározását, arra való tekintettel, hogy a társadalmi és biofizikai rendszerek nem állandóak, a szakirodalomban számos kritika övezi) az érdeklődő közönség számára is lehetővé teszik annak szépségeinek szervezett bemutatását. Mindeközben folyamatosan szem előtt tartották azt az elvet, miszerint a természetben a turizmus negatív hatásai azonnal jelentkeznek, azonban a hatóságoknak szigorú korlátozásokat kell majd bevezetni ahhoz, hogy ugyanezen kedvezőtlen hatások csökkenése észlelhető legyen (McCool-Lime 2001). A nemzeti park sajátossága, hogy miközben meghatározó szerepet játszik a természetvédelemben, élményszerzésre alkalmas teret biztosít az ökoturizmusban és a természetjárásban részt vevők számára. A szakemberek a klasszikus nemzeti parkok mellett figyelmet fordítanak a két vagy akár három ország határa mentén elhelyezkedő régiók természetvédelmi együttműködésére, az ún. nemzetközi parkokra is (Timothy 2000), amelyekkel például a lengyelországi Bialowieza és a fehéroroszországi Belavezhskaya Pushcha Nemzeti Park kapcsán találkozhatunk. E mellett a turizmus és a természetvédelem határon átnyúló együttműködésére ad hazánkat érintő mintát az Írott-kő-Geschriebenstein Natúrpark, amely egységes kultúrtájként ugyan rendelkezik védett természeti értékekkel, de nem élvez szigorú védeltséget, nincs elzárva a külvilágtól (Bokányiné-Kiss 2002).

Magyarország településeinek nemzeti parki és üdülőkörzeti érintettsége, 2003

Magyarországon az elmúlt 30 év alatt összesen 10 nemzeti parkot hoztak létre, amelyek egymástól eltérő mértékben, fokozatosan váltak a turizmus célterületeivé (Kollarik 1999). A természet védelméről szóló 1996. évi 53. törvény is kimondja a nemzeti parkok turizmusban betöltendő szerepének fontosságát, amelyet állami részről egy a Környezetgazdálkodási Intézetben összeállított stratégiai útmutatóval (Kovács 1997) is alátámasztottak. A nemzeti parkok térbeli kiterjedésének felidézésekor elsősorban táji azonosításukra koncentrálunk, ritkán gondolunk arra, hogy a védett térség valamely település közigazgatási területén fekszik. Az idegenforgalmi attrakcióként szolgáló védett természeti értékek térbeli identifikációjának problematikáját tovább fokozza a táj üdülőkörzeti besorolásának ténye (Michalkó 2001). Ma a hazai nemzeti parkok összesen 410 település közigazgatási területét érintik, az abszolút számot tekintve a legtöbb (79) városra, illetve falura kiterjedő nemzeti parkunk a Balaton-felvidéki, a legkevesebb (20) települést érintő, a Bükk Nemzeti Park. Természetesen a nemzeti parkok területének legnagyobb hányada a települések külterületén helyezkedik el, de néhány esetben előfordul, hogy belterületen is találkozhatunk a legmagasabb tájvédelmi szinttel. A nemzeti parkok és a települések egymás közötti szimbiózisa azt jelenti, hogy a vonatkozó jogszabályokban előírt vagy a napi gyakorlat által megkövetelt egyeztetések mindkét fél érdekeit egyaránt szolgálják. Amennyiben Magyaror-

szág településeinek üdülőkörzeti besorolását vetjük össze a nemzeti parkok kiterjedésével (1. ábra), látható, hogy a nemzeti parkok és az üdülőkörzetek együttélése – igaz, eltérő területi mértékben, de – megvalósul. Magyarország 25 (illetve a területi statisztikai számjelrendszer szerint, amely Budapestet is ide érti, 26) üdülőkörzete közül a Velenicei-tó, a Kapos-völgy, a Rába–Marcal-mente, a Vértes-Gerecse, a Bakony, a Budapest könyök és a Zemplén üdülőkörzet kivételével 18-at találhatunk a nemzeti parkok által lefedett térségekben. A nemzeti parkok által érintett települések üdülőkörzeti lefedettségét tekintve a Bükk, a Duna-Ipoly és az Órségi 100 százalékosnak tekinthető, de ez a mutató igen magas a Balaton-felvidéki (93,7%), továbbá az Aggteleki (81,8%) Nemzeti Park esetében is. A nemzeti parkok általában két-három üdülőkörzetet érintenek, míg a Duna-Dráva Nemzeti Park négyet (Dél-Zala, Belső-Somogy, Mecsek és Villány, Magyarországi Alsó-Duna-szakasz). A nemzeti parkok és az üdülőkörzetek viszonyának értékelése leginkább az érintett régiók turizmusra alapozott területfejlesztése kapcsán jelent kikerülhetetlen kérdést.

Magyarország 10 nemzeti parkjának igazgatójához 2003 márciusában eljuttatott (a megkérdezettek által 100 százalékban kitöltésre került) kérdőíven alapuló vizsgálat azt kívánta elsősorban feltárni, hogy mennyire tudatos az ökoturizmus potenciális letéteményeseinek számító nemzeti parkok idegenforgalmi tevékenysége. Feltételeztük, hogy a nemzeti parkok napjainkra felismerték a turizmus-

ban rejlő lehetőségeket, és kialakították a vendégek eredményes fogadásához szükséges feltételrendszerüket. Erre azért van szükség, mert az elengedhetetlen fogadókészség mellett csak a személyi, szervezeti és tárgyi feltételek biztosításával válhat lehetővé a nemzeti parkok sikeres ökoturisztikai desztinációként való megjelenése.

A világban végbemenő technológiai változások elenére a turizmusnak a mai napig sikerült megőriznie a személyes szolgáltatásokon alapuló kínálatát, ami a turizmussal kapcsolatos tevékenységek felkészült szakemberekkel való ellátását feltételezi. Az idegenforgalmi képzés kiszélesedésével egyre inkább felismerést nyer, hogy a turizmust közvetetten szolgáló területeken is (mint amilyenek a nemzeti parkok) önálló munkakörben lássák el a vendégek érkezése kapcsán felmerülő feladatokat. Ezen a téren rendkívül pozitív eredménynek számít, hogy egy kivétellel minden hazai nemzeti park alkalmaz az ökoturizmus irányításával, szervezésével, fejlesztésével megbízott munkatársat. A sajátos kivételt jelentő Körös-Maros Nemzeti Parkban egy, a Környezetgazdálkodási Intézetből kihelyezett szakember végzi az ökoturisztikai teendőket, így személyileg itt is lefedett ez a feladatkör. Örvedetes, hogy ezek a munkatársak, igaz, a legkülönbözőbb elnevezésű beosztásokban, de feltételezhetően teljes munkaidőjükben a turizmust szolgálva dolgoznak.

A nemzeti parkok igazgatóságainak humánerőforrás-gazdálkodásában a turizmus mint markánsan megjelenítő terület szerepel, nem pedig más feladatkörökkel összevonva igényeiknek tűzoltómunkát végeztenni. A munkatársak szakmai képzettsége is bizakodásra ad okot. A kilenc ökoturizmusért felelős munkatársat alkalmazó nemzeti park közül 8 esetben találkozhatunk idegenforgalmi végzettséggel rendelkező szakemberrel. A két idegenforgalom és szálloda szakon (az egyik ökoturizmus szakirányon) diplomát szerzett közgazdász mellett leginkább az idegenforgalmi menedzser képzés tekinthető a jellemző végzettségnek. A munkatársak az igazgatóságok rendszerén belül eltérő szervezeti egységeknél végzik munkájukat. Ezen egységek elnevezésének számbavételekor jól kirajzolódik a turizmusnak a nemzeti parkok életében betöltött szerepe (1. táblázat).

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a nemzeti parkokba látogató vendégek kiszolgálását számos, az igazgatóságok különböző területein dolgozó kolléga is eredményesen segíti. A nemzeti parkok az ökoturizmussal összefüggő, azt közvetve szolgáló feladatkörök közül a környezeti nevelést, a szak(túra)vezetést, a Public Relations-t, a turizmusfejlesztést, a társadalmi kapcsolattartást és a tudat formálását nevezték meg. Az egyes igazgatóságok ezen feladatkörökhöz szerteágazó beosztásokat rendeltek (program- és szabadidőszervező, kiállítás-szervező, túraszervezési és barlangüzemeltetési osztályvezető, Tourinform-iroda munkatárs, szálláshely-munkatárs, oktatóközpont-vezető, oktatási felügyelő, projektmenedzser). Előfordult, hogy a nemzeti park az őrszol-

1. táblázat

Az ökoturizmusért felelős munkatárs jellemző beosztása és munkavégzésének szervezeti egysége a magyarországi nemzeti parkokban

Szervezeti egység	Beosztás
Természetvédelmi, oktatási, nevelési és EU-integrációs osztály	Ökoturisztikai munkatárs
Élővilág-védelmi osztály	Idegenforgalmi előadó
Közönségszolgálati osztály	Idegenforgalmi felügyelő
Ökoturisztikai és környezeti nevelési osztály	Ökoturisztikai munkatárs
Természetismereti osztály	Turisztikai felügyelő és ökoturisztikai menedzser
Természetmegőrzési osztály	Idegenforgalmi felügyelő
Ismeretterjesztési és bemutatási osztály	Osztályvezető
Hatósági és jogi osztály	Idegenforgalmi szakfelügyelő
Hatósági osztály	Szakfelügyelő

Forrás: Nemzeti parkok igazgatóságai, 2003

gálatot is az ökoturizmus részeként feltételezte, amely abból a szempontból elfogadható, hogy az örök valóban napi kapcsolatban állnak a védett területekre látogatókkal.

A nemzeti parkok Magyarország ökoturizmusában játszott szerepének növelésében jelentős szerepe van a területükön létesített idegenforgalmi infrastruktúrának, amely lehetővé teszi a turisztikai értelemben vett szabadidős tevékenység szervezett lebonyolítását, ugyanakkor biztosítja a bevételek realizálását. A kérdőívben megfogalmazott válaszok szerint a Balaton-felvidéki kivételével Magyarország összes nemzeti parkja rendelkezik látogatóközponttal vagy az egyes vonzerők közelében kialakított fogadóállomással. A látogatóközpontok az Őrségi NP (Harmatfű Természetvédelmi Oktatóközpont, Őrszentpéter), a Kiskunsági NP (Természet Háza, Kecskemét), a Fertő-Hanság NP (Rév-Kócsagvár, Sarrós) és a Körös-Maros NP (Körös-völgyi, Szarvas) esetében az igazgatóság székhelyén találhatóak. Ezzel szemben más látogatóközpontok (például Ipolytarnóci lelőhely, Ipolytarnóc; Királyréti Oktatóközpont, Szokolya; Esztergomi Bemutatóközpont, Esztergom; Nyugati Fogadóház, Hortobágy; Tourinform, Aggtelek) attól valamivel távolabb fekszenek. A koncentrált élményt nyújtó látogatóközpontok és fogadóállomások befogadóképessége meghatározza, hogy egyszerre hány vendég informálását, az élmény feldolgozására való felkészítését tudják elvégezni, de ezek a létesítmények oktatási és/vagy konferencia színhelyeként is funkcionálhatnak (Puczko-Rácz 2000). A legnagyobb teremkapacitással a kecskeméti Természet Háza (120 fő), a szarvasi Körös-völgyi Konferenciaterem (100 fő), és a szokolyai

Királyréti Oktatóközpont (100 fő) rendelkezik, általában azonban elmondható, hogy a nemzeti parkokban található fogadóépületek 20-50 fő között képesek helyet biztosítani. Ezen létesítmények nyitva tartása, látogathatósága tekintetében igen mozaikos képpel találkozhatunk. A nemzeti parkok területén egész évben, időszakosan és előzetes bejelentkezés alapján nyitva tartó látogatóközpontok és fogadóállomások állnak a vendégek rendelkezésére. A Körös-Maros, a Hortobágyi és a Duna-Dráva NP létesítményei időszakosan, a többi, látogatóközponttal vagy fogadóállomással rendelkező intézmény egész évben képes fogadni az érdeklődőket. Itt kell megemlítenünk, hogy a nemzeti parkok tanösvényei egész évben látogathatóak.

Az ökoturizmusban részt vevők eltérő szálláshely-igényekkel jelentkezhetnek, azonban a nemzeti parkok elemi idegenforgalmi érdeke, hogy vendégeiknek akár több napos tartózkodásra is képesek legyenek szállást biztosítani. Ma Magyarország nemzeti parkjai közül egy (Duna-Dráva) egyáltalán nem, kettő (Hortobágyi, Bükk) csak kutatók, egy (Kiskunsági) pedig kutatók és diákok fogadására alkalmas szálláshellyel rendelkezik. A többi nemzeti park turistaszállók vagy az oktatóközpontban kialakított férőhelyek révén biztosít elhelyezést az ott éjszakázni kívánók számára. Ezekben a férőhelyek száma általában 6-50 között váltakozik, ez alól egyedül Aggtelek jelent kivételt, ahol 250 fő számára tudnak elhelyezést biztosítani. A kutatók és diákok számára kínált szállások többsége, időszakosan (márciustól novemberig), a szélesebb közönséget kiszolgálók pedig egész évben várják a vendégeket.

A nemzeti parkoknak az idegenforgalmi piacon való megjelenése saját közvetlen marketingtevékenységük mellett leginkább az utazási irodákkal és az oktatási intézményekkel meglévő kapcsolataik révén teljesebben ki. Három (Balaton-felvidéki, Körös-Maros, Duna-Ípoly) nemzeti parknak egyáltalán nincs kapcsolata utazási irodákkal, a többi, a látogatásokat elősegítő utazási irodával kapcsolatot tartó és az azokon keresztül érkező vendégek százalékos arányáról nyilatkozó nemzeti park szerint 1-10 százalékig terjed a szervezett vendégek aránya. Olyan oktatási intézményekkel, amelyekből viszonylagos rendszerességgel érkeznek tanulói (hallgatói) csoportok, kivétel nélkül minden nemzeti parknak van élő kapcsolata. Az összes látogatóhoz viszonyítva az oktatási intézményekből érkezők aránya 10-85 százalékig terjedő skálán mozog, a kérdésre válaszadó igazgatóságok átlagában 55 százalék.

A tervezés, a teherbíróképesség megállapítása és a bevételek szempontjából is meghatározó kérdésnek tartjuk a nemzeti parkokba látogatók regisztrálását. Négy (Duna-Dráva, Őrségi, Duna-Ípoly, Bükk) nemzeti parkban nem tartják nyilván a látogatók számát, a többi nemzeti park az egyes vonzerők megtekintését lehetővé tevő belépőjegyek és kártyák eladásakor, a szakvezetésre jelentkezők, illetve a látogatóközpontokat, fogadóállomásokat felkeresők számbavételekor, a szálláshelyek vendégköny-

vei alapján végzi a regisztrálást. Annak ellenére, hogy a nemzeti parkok sajátosságainál fogva nehéz a látogatókról megbízható nyilvántartást vezetni, az igazgatóságok többsége igyekezett megbecsülni az évente ökoturisztikai célból oda látogatók számát. Az 1996-2002 közötti időszakra vonatkozó, nyilvántartáson vagy becslésen alapuló adat-szolgáltatás kiértékelésekor jól láthatóvá vált, hogy azok a nemzeti parkok, ahol különböző regisztrációs pontokon igyekeznek számba venni a vendégeket, viszonylag pontos információkat tudtak adni a látogatók számáról.

2. táblázat

Ökoturisztikai célból a magyarországi nemzeti parkokba látogatók száma nyilvántartás vagy becslés alapján

Nemzeti Park	1999	2000	2001	2002
Duna-Dráva	90 000 – 110 000			
Őrségi	n.a.	n.a.	n.a.	1 000
Bükk	1 millió			
Aggteleki	178 588	173 885	185 478	172 500
Kiskunsági	60 534	72 000	72 900	79 605
Hortobágyi	1 900	2 500	2 500	3 300
Körös-Maros	4 730	4 291	4 195	4 213
Balaton-felvidéki	100 786	104 963	118 750	122 230
Fertő-Hanság	210 000	205 000	225 000	227 000
Duna-Ípoly	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

Forrás: Nemzeti parkok igazgatóságai, 2003

A nemzeti parkok és a turizmus korábban már említett szimbiózisát nagymértékben elősegítheti, ha annak eredménye a gazdálkodásban is megjelenik. Az európai példák is mutatják, hogy a nemzeti parkok annak ellenére, hogy potenciális idegenforgalmi vonzerőt képviselnek, csekély mértékű bevételi forrást jelentenek régiójuk számára (Holger 2002). A Svájci Nemzeti Parknak, az alpesi térség legrégebbi nemzeti parkjának teret adó régióban készült felmérés szerint például a park látogatóinak mindössze 8 százaléka helyi szállásigényes (Küpfer-Elsasser 2001). Szakértők rámutatnak arra, hogy a védett területek tervezésével kapcsolatban nem szabad túl nagy gazdasági elvárásokat megfogalmazni, a marketing révén azonban törekedni kell a vendégéjszakák számának és a turisták költségének növelésére. A magyarországi nemzeti parkoknak az idegenforgalomból az összes bevétel százalékában keletkező forrásai – az igazgatóságok által megfogalmazott válaszok alapján – 0,1 százaléktól 100 százalékig terjednek, a két szélső érték között azonban 4-5 és 30 százalék körüli értékek szerepelnek. Ha a nemzeti parkok gazdálkodásában a turizmus komplex fejlesztésével sikerül forrást teremteni, akkor az

elkövetkezendő időszakban megindulhat az ökoturizmus infra- és szuprastrukturájának kiépítése.

3. táblázat

A magyarországi nemzeti parkokban végezhető ökoturisztikai tevékenységformák

<p>Hortobágyi</p> <p>Madarász túra, Botanikai túra, Vízitúra a Tisza-tavon, Bemutatóhelyek, kiállítások megtekintése, Pusztai kocsikázás</p>
<p>Kiskunsági</p> <p>Természetjárás, Lovaglás, Kocsikázás, Madármegfigyelés, Horgászat, Múzeumlátogatás, Kerékpározás, Fürdőzés, Falusi turizmus, Ökoturizmus</p>
<p>Körös–Maros</p> <p>Tanösvények látogatása, Kerékpártúrázás, Állatmegfigyelés</p>
<p>Balaton-felvidéki</p> <p>Tanösvények és bemutatóhelyek látogatása, Kerékpárkölsönzés, Kiadványvásárlás</p>
<p>Duna–Dráva</p> <p>Kenutúra, Tanösvények bejárása, Madármegfigyelés, Lovasfogat-túra, Hajózás, Utazás erdei vasúton</p>
<p>Bükk</p> <p>Természetjárás, Kerékpározás, Falusi turizmus, Túrázás, Lovaglás, Barlangi turizmus, Sportturizmus</p>
<p>Fertő–Hanság</p> <p>Növény- és állatvilággal való megismerkedés, Madármegfigyelés, Madárgyűrés, Mikroszkópizálás, Futószáron lovagoltatás, Kenu terepprogram</p>
<p>Őrségi</p> <p>Erdei iskola, Nyári táborok, Erdei túrák, Kerékpározás, Kajakozás, kenuzás, Lovaglás</p>
<p>Duna–Ipoly</p> <p>Túrázás, Bemutatóhelyek, tanösvények megtekintése, Kerékpározás</p>
<p>Aggteleki</p> <p>Barlangtúra, Túra a felszínen, Faluséta, Kulturális programok, Kerékpározás, Lovaglás, Kocsizás</p>

Forrás: Nemzeti parkok igazgatóságai, 2003

A magyarországi ökoturizmus megítélésének egyik sarkalatos pontja, hogy a nemzeti parkokba érkező látogatók tevékenysége a klasszikus természetjárókhöz vagy az ortodox természetvédőkhöz áll közelebb. Előbbiek térben és időben értelmezhető cselekvéssorozatában a természet mindössze egyfajta keretet jelent, míg utóbbiaknál maga a természet tudatos megismerése a látogatás célja. Aki nem vett részt vagy nem olvasott professzionális ökotúrákról, annak egy arborétumban tett séta is ökoturisztikai tevékenységként manifesztálódhat.

Magyarországot az ökoturizmus tekintetében nem szabad az e téren nagyhatalmaknak számító országokkal (Kenya, Costa Rica, Indonézia) összehasonlítani, azonban a sikeres termékfejlesztés érdekében érdemes a hazai ökoturisták potenciális tevékenységformáit körülírni. A nemzeti parkok válaszai alapján arra következtethetünk, hogy az igazgatóságok minden, a természetvédelmi területükön zajló engedélyezett tevékenységet ökoturizmusként értelmeznek. A 3. táblázatban bemutatott tevékenységformák többsége (túrázás, kerékpározás, lovaglás) azonban nagyon távol áll a valódi ökoturizmustól. Annak ellenére, hogy a felmérés nem terjedt ki a turisták cselekvéssorozatának pontos leírására, feltételezhető, hogy a madarász-túra, a botanikai túra vagy a barlangtúra olyan előzetes felkészüléssel és a helyszínen való élményszerű tanulással jár, amelyek már a hazai ökoturizmus csíráit képezhetik.

A nemzeti parkok sokkal inkább a csoportos, mintsem az egyéni szabadidős programok kiszolgálását preferálják. A természetvédelmi területek informatív kiadványai és kijelölt útvonalai ellenére az önmagára hagyott turista sokkal könnyebben elcsúbulhat a növény- és állatvilág értékeinek károsítására, mint a nagyobb létszámú vezetővel együtt közlekedő csoportok. A nemzeti parkok területén különféle szervezett programokon (kulturális rendezvények, nyílt napok, erdei iskolák, nyári táborok, természetismereti foglalkozások, terepgyakorlatok, tárlatvezetések, kerékpártúrák, szakvezetések, vízitúrák, barlangtúrák) vehetnek részt a turisták, amelyek a természet szeretetének és tiszteletben tartásának kultúráját és az ökoturizmust egyaránt szolgálják.

4. táblázat

A nemzeti parkok vendégeinek a látogatást elősegítő források

Forrás	Megoszlás (százalék)
Televízió	7
Napilapok	7
Ismeretterjesztő folyóiratok	11
Tudományos szakirodalom	10
Útikönyv	15
Internet	18
Iskolai foglalkozás	18
Egyéb	29
Összesen	100

Forrás: Nemzeti parkok igazgatóságai, 2003

Az érintett hazai tájakat felkereső turistáknak az esetek többségében vélhetően nincs tudomása arról, hogy éppen valamely nemzeti park területén tartózkodnak. A társadalom természetvédelemtől meglévő tudása igen szerény, így a nem-

zeti parkok számára elengedhetetlen feladatot kell képeznie a kereslet megszólításának, információkkal való ellátásának. Az ehhez szükséges és jelenleg működő csatornák közül a nemzeti parkok igazgatóságai az internetet és az iskolai foglalkozásokat tartják elsődlegesnek, de az egyéb kategóriában megjelenített sajtó(propaganda)hagyományt és kiállításokat, vásárokat is fontosnak tartják. Ha figyelembe vesszük a nemzeti parkokba ellátogatók többségének társadalmi összetételét, akkor az iskolás csoportok és az utazási irodákon keresztül bonyolított csoportos vendégek jelenléte magyarázatul szolgál a 4. táblázatban szereplő források megoszlására.

Az ökoturizmus előbbiekben bemutatott sajátosságaiból kiindulva megállapítható, hogy a termék marketingje egy új, holisztikus etikán alapuló általánosabb értelmezést igényel, ugyanakkor lehetővé teszi az egyedi marketingtechnikák alkalmazását (Lengyel 1997). A magyarországi nemzeti parkok mára kellő figyelmet fordítanak értékeik minél szélesebb körben történő megismertetésére és azok fogyasztásának ösztönzésére. Minden hazai nemzeti parknál tetten érhető volt az önálló, vagy a különböző szintű együttműködésen alapuló, leginkább a promócióban kifejezésre jutó marketingtevékenység. Az igazgatóságok válaszaikban leggyakrabban honlapot, tematikus füzeteket és térképeket, multimédiás CD-t, ismeretterjesztő videofilmeket, kiállításokon, vásárokon való részvételt, kitűzőket, pólókat, matricákat említettek, de a Kiskunsági Nemzeti Park önálló marketingtervvel, a Balaton-felvidéki NP pedig turisztikai hasznosítási tervvel is rendelkezik.

A nemzeti parkok a turizmus és a természetvédelem szolgálatával egyidejűleg a velük kapcsolatban álló eltérő térbeli magatartású és érdekű szociálgeográfiai csoportok konfliktusainak színterei. A turista az élmény fokozása érdekében közvetlenül szeretné megtapasztalni a növény- és állatvilág érdekességeit, ami veszélyeztetheti a természet értékeinek fennmaradását (Boers-Bosch 1993). A nemzeti park alkalmazottai mindent meg kívánnak tenni annak érdekében, hogy sikerüljön megőrizni a természet érintetlenségét. A természetvédelmi területek által érintett települések helyi lakossága optimális életkörülményeket kíván kialakítani. Nehezen elkerülhető, hogy a három csoport között ne alakuljon ki konfliktus (Puczko-Rácz 2003). A nemzeti parkok az alábbi területeken tapasztaltak említésre érdemes konfrontációt:

- a helyi lakosság által okozott tüzek,
- a turisták a kijelölt útvonalat akár lóval, akár kerékpárral elhagyva tömörítik a talajt, védett virágot gyűjtenek,
- a szálláshelyek illegálisan terjeszkednek, kommunális ellátottságuk sokszor megoldatlan, tiltott helyen raknak le hulladékot,
- víziturizmus során folytatott vadkempingezés,
- látogatási korlátozások, illetve a gépjárműforgalom korlátozása,
- engedély nélküli vadászat, extrém sportok,
- belépőkártya váltásának elmaradása.

Ezek a kiragadott esetek is bizonyítják, a nemzeti parkkal kapcsolatba kerülő csoportok konfliktusainak többsége a hatályos jogszabályok vagy a morális normák figyelmen kívül hagyása miatt alakul ki.

5. Távlatok

Annak ellenére, hogy hazánk európai mértékkel mérve is a kisebb területű országok közé tartozik, településeinek mintegy 13 százalékát érinti a legmagasabb természetvédelmi státusz. Ez az arány a nemzeti parkok 1973 óta tartó fokozatos kiterjedésével tovább nőhet, amely folyamatot a természet-orientált turizmus kiszolgálásának is követnie kell. Ökoturizmus azonban csak azokban a térségekben valósulhat meg, ahol az attrakció fejlesztésének és értékesítésének megtervezésekor sikerül érvényesíteni az idegenforgalmi szakmában egyre inkább elterjedő termékszemléletet, és komplex, a turista speciális igényeinek összességét kielégítő szolgáltatáshalmazt állítanak össze. Mint ahogy nehezen kivitelezhető az összes gyógyvízzel rendelkező településen az eredményes gyógyturizmus kifejlesztése, úgy nem válhat minden nemzeti park az ökoturizmus fellegrárává sem. Lesznek kiválóak, amelyek teljesítik a kereslet magas szintű elvárásait és eredményesen kapcsolódnak be a nemzetközi ökoturisztikai desztinációk sorába, és lesznek olyanok, amelyek továbbra is példaértékűen szolgálják a természetjárás szerelmeseit.

6. Irodalomjegyzék

- Aronsson, L.–Sandell, K. 1999: Ort, Turismus und Nachhaltigkeit. Ortszugehörigkeit und Ortslosigkeit als Aspekte eines konzeptionellen Rahmens für einen nachhaltigen Tourismus mit Beispielen aus Schweden. *Tourismus Journal* 3. 3. pp. 357–378
- Boers, H.–Bosch, M. 1993: The Earth as a holiday resort. An introduction to tourism and the environment. Utrecht 146 p.
- Bokányiné B. Gy.–Kiss K. 2002: Az Írott-kő-Geschriebenstein Natúrpark. *Turizmus Bulletin* 6. 1. pp. 56–59
- Cater, E. 1994: Introduction. In: Cater, E.–Lowman, G. (eds): *Ecotourism: A sustainable option?* John Wiley and Sons, New York, p. 3–17
- Eszes N. 2002: A magyarországi ökoturizmus feltételrendszerének néhány aspektusa. Szakdolgozat. Kodolányi János Főiskola Turizmus Tanszék (konzulens: Michalkó G.) 106 p.
- Gráfik I. 2000: Ökoturizmus. In: Fejős Z.–Szijártó Zs. *Turizmus és kommunikáció. Tabula könyvek 1. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék, Bp–Pécs*, p 96–111
- Holger M. J. 2002: Schutz geht vor Marketing. Deutschland-tag der CMT: Nationalparks als Destination? *FVW*, 3, p. 70–71.

- Horváth E. 1997: Ökoturizmus Amerikában. *Turizmus Bulletin*, 1. 3. pp.16–21.
- Kollarik A. (szerk) 1999: Magyarország nemzeti parkjai és a nemzeti parkok igazgatási területei. Tapolca, Tapolca város önkormányzata, 272 p.
- Kovács L. 1997: Az ökoturizmus stratégiája. Környezetgazdálkodási Intézet. Természetvédelmi Szolgálat. Kézirat. Bp, 36 p.
- Küpfer, I-Elsasser, H. 2001: Tourismus im schweizerischen nationalpark. Eine chance für die region? *Tourism Review*, 56, 1–2. p. 48–50
- László P. 1998: Ökoturizmus. Jegyzet, KVIF, 127 p.
- Lengyel M. 1997: Ökoturizmus és marketing. Magyarország az ezredfordulón. MTA Stratégiai Kutatások. 24. BKE Környezetgazdaságtani és technológiai tanszék. Kézirat, Bp, 53 p.
- McCool, S. F.–Lime, D. W. 2001: Tourism carrying capacity: Tempting fantasy or useful reality? *Journal of Sustainable Tourism*. 9. 5. pp 372–388.
- Michalkó G.–Vizi I. 2001: A turizmus mint globalizációs jelenség Magyarországon. *Iskolakultúra*. 11. 11. pp. 10–19.
- Michalkó G. 2001: A földrajzi típusalkotás és rangsorolás idegenforgalmi megközelítése. *Földrajzi Közlemények*. 49. 3–4. pp. 205–218
- Polgár J. 2002: Beszámoló a WTO 2002-es Ökoturizmus és a Hegyvidékek Nemzetközi Éve keretében Moszkvában tartott nemzetközi szemináriumáról. *Turizmus Bulletin*, 6. 2. pp. 57–60.
- Prosser, R. 1994: Societal change and growth in alternative tourism. In: Cater, E.–Lowman, G. (eds): *Ecotourism: A Sustainable Option?* John Wiley and Sons, New York, p. 18–37
- Puczko L.–Rátz T. 2000: Az attrakciótól az élményig, a látogatómenedzsment módszerei. *Geomédia*, Budapest, 399. p
- Puczko L.–Rátz T. 2003: A turizmus hatásai. *Aula*, Budapest, 490 p.
- Sulyok J. 2001: Ökoturizmus. *Turizmus Bulletin*. 5. 4. pp. 15–20.
- Sulyok J. 2002: Ökoturizmus Németországban. *Turizmus Bulletin*, 6. 2. pp. 25–28
- Tasnádi J. 1997: A turizmus szerepe a természet és a kulturális örökség megőrzésében. *Turizmus Bulletin*. 1. 1. pp. 15–21
- Tempel, K. G. 1999: Nachhaltiger Tourismus. Zur karriere eines themas auf der globalen bühne der umwelt und entwicklungs-politik. *Tourismus Journal*. 3. 4. pp. 471–479
- Timothy, D. J. 1998: Cooperative tourism planning in a developing destination. *Journal of Sustainable Tourism*. 6. 1. pp. 52–68
- Timothy, D. J. 2000: Tourism and international parks. In: Butler, R. W.–Boyd, S. W. *Tourism and national parks. Issues and implications*. John Wiley and Sons, New York. p. 263–282.
- Tolnay Zs. 2002: Aggteleki Nemzeti Park – a jósvafői faluséta bemutatása. *Turizmus Bulletin*, 6. 3. pp. 12–14.
- Wood, M. E. 2003: Értékelési keretek kidolgozása annak megállapítása céljából, hogy mennyire használható az ökoturizmus a természetvédelem és a fenntartható fejlődés eszközeként. In: *Szemelvények a nemzetközi idegenforgalmi szaksajtóból*. 1. pp. 76–90.
- WTO 1998: Guide for local authorities on developing sustainable tourism. A tourism and environment publication, WTO, Madrid, 194 p.
- WTO 2002a: Global code of ethics for tourism. In: *Contributions of the World Tourism Organization to the World Summit on Sustainable Development*, Johannesburg p. 39–45.
- WTO 2002b: The Italian ecotourism market. Special Report, No.13. WTO, Madrid, 100 p.
- WTO 2002c: Sustainable development of ecotourism. A compilation of good practicies. WTO, Madrid p. 141–144
- WTTC-WTO-EC 1996: Agenda 21 for the travel and tourism industry – towards environmentally sustainable development. Madrid, WTO, 78 p.